

Statistisch laboratorium
of vat vol tegenstrijdige belangen?
De Commission centrale de Statistique,
1841-1870

door

Nele BRACKE

Abstract

From 1841 onwards the *Commission centrale de Statistique* gave direction to the Belgian official statistics. Unlike in other European countries this official statistical institution not only consisted of civil servants. Nearly half of the members were (early) social scientists, philanthropists, journalists and geographers. In this article we analyse the composition of the statistical commission between 1841 and 1870. We explore how the unique composition of the *Commission centrale de Statistique* contributed to its success during the first decade of its existence and how the conflicts between the civil servants and the other members – together with external criticism – led to the decline of the commission from the late 1850's onwards.

1. INLEIDING

Op 12 juni 1841 om half elf 's ochtends opende de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Jean-Baptiste Nothomb de eerste vergadering van de *Commission centrale de Statistique*¹. Van vijf van de zes ministeries woonde een hoge functionaris de bijeenkomst bij. Jules Malou was gekomen voor het ministerie van Justitie, Victor Misson voor dat van Binnenlandse Zaken. Kolonel Jean-Pierre Schlim vertegenwoordigde het ministerie van Oorlog, Auguste Visschers dat van Openbare Werken en Constant Detournay dat van Financiën. Alleen het ministerie van Buitenlandse Zaken ontbrak. Zijn afgevaardigde, Laurent Veydt, had zich laten verontschuldigen. De hoge militairen en de ambtenaren kregen het gezelschap van vooraanstaande intellectuelen:

¹ De *Commission centrale de Statistique* was enkele maanden voordien door Nothombs voorganger Liedts opgericht. Het was ook Liedts die de eerste elf leden van de statistische commissie benoemde. Hun namen zijn opgenomen in het oprichtingsbesluit van 16 maart 1841.

Dieudonné Sauveur, arts, Edouard Ducpétiaux, sociale wetenschapper, hygiënist en reformist, Edouard Perrot, journalist met een sterke interesse in politieke economie en sociale wetenschap, en Adolphe Quetelet, sociale wetenschapper en statisticus. Ook de gepensioneerde overheidsstatisticus Edouard Smits was aanwezig. Xavier Heuschling, directeur van het *Bureau de Statistique générale* van het ministerie van Binnenlandse Zaken, trad van ambtswege op als secretaris². Voortaan zou dit eminente gezelschap zich onder het voorzitterschap van Quetelet om de veertien dagen bezighouden met de Belgische overheidsstatistiek. De *Commission centrale de Statistique* moest de statistische activiteiten van de diverse ministeries op elkaar afstemmen om zo te komen tot een 'algemene' overheidsstatistiek waarin alle aspecten van het land en de samenleving aan bod kwamen. Concreet betekende dit dat de commissie een plan moest uitwerken waarin alle thema's waarover statistieken moesten worden samengesteld waren opgenomen, leemtes en overlappingen moest opsporen en wegwerken en advies moest geven over de statistieken van de diverse ministeries³. De statistische commissie slaagde er niet in haar missie te volbrengen, niet het minst omdat de ministeries geen inmenging in hun statistische werkzaamheden duldden. De *Commission centrale de Statistique* verlegde haar aandacht mede daardoor naar het sociaal-wetenschappelijke onderzoek en de samenstelling van eigen statistieken⁴.

De oprichting van de *Commission centrale de Statistique* paste in een beweging die de Europese overheidsstatistiek vanaf het begin van de negentiende eeuw in de richting van een toenemende specialisatie, verzelfstandiging en professionalisering duwde. Niettemin was de Belgische ambtelijke statistiek op een unieke wijze georganiseerd. In tegenstelling tot wat in die tijd gebruikelijk was, zorgde de oprichting van de statistische commissie voor de ontduubeling van de officiële statistiek. Naast de coördinerende en richtinggevende *Commission centrale de Statistique* stond een reeds in 1831 opgericht uitvoerend *Bureau de Statistique générale*.

Geheel origineel was dit organisatiemodel niet: de jonge Belgische staat ontleende het aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden waar tussen 1826 en 1830 een *Bureau* en een *Commissie voor de Statistiek* hadden bestaan. Nieuw was wel dat in de Belgische statistische commissie

² Tot in 1843 was de secretaris geen lid van de *Commission centrale de Statistique*.

³ De taken van de *Commission centrale de Statistique* waren opgenomen in het oprichtingsbesluit van 16 maart 1841 en werden verduidelijkt in het Koninklijk Besluit van 20 oktober 1841.

⁴ Waaronder compilaties zoals het *Exposé de la situation du royaume* en vanaf 1846 de tienjaarlijkse algemene tellingen.

behalve vertegenwoordigers van de ministeries ook intellectuelen – sociale wetenschappers, journalisten en sociale hervormers –, die niet (noodzakelijk) in overheidsdienst werkten, zetelden. Deze unieke samenstelling droeg omstreeks het midden van de negentiende eeuw bij tot de internationale uitstraling van de Belgische overheidsstatistiek en in het bijzonder van de *Commission centrale de Statistique*. Het duurde echter niet lang vooraleer het paradepaardje van de Belgische officiële statistiek zijn glans verloor. Reeds in de jaren 1850 waren de eerste tekenen van verval merkbaar.

In deze bijdrage analyseren we de samenstelling van de *Commission centrale de Statistique* tussen 1841 en 1870. Wie waren de leden van de statistische commissie? Wat verbond hen en wat verdeelde hen? Kan de op- en de neergang van de *Commission centrale de Statistique* in verband worden gebracht met haar gemengde samenstelling?

2. EEN COMMISSIE VAN AMBTENAREN, SOCIALE WETENSCHAPPERS, EEN ENKELE JOURNALIST EN CARTOGRAAF

2.1. Evenwicht

Het oprichtingsbesluit van 16 maart 1841 bevatte geen bepalingen over de samenstelling van de statistische commissie. Bij de aanstelling van de eerste leden opteerde minister van Binnenlandse Zaken Charles Liedts voor een gemengde commissie waarin zowel vertegenwoordigers van de diverse ministeries (in het vervolg gemakshalve aangeduid als ‘ambtenaren’) als intellectuelen en sociale wetenschappers met ervaring op het vlak van de statistiek (aangeduid als ‘intellectuelen’ en ‘wetenschappers’) zaten.

Liedts’ keuze voor een gemengde statistische commissie werd door zijn opvolgers gerespecteerd, waardoor de overheid de rol die intellectuelen en wetenschappers speelden bij het verwerken, compileren en interpreteren van ambtelijke statistieken steeds weer erkende. (tabel 1)

Tabel 1. Aantal vertegenwoordigers in de Commission centrale de Statistique

	Vertegenwoordigers ministeries	Anderen	Totaal
16/3/1841	6 (+ Heuschling)	5	11 (+ Heuschling)
31/12/1844	9	7	16
31/12/1850	7	7	14
31/12/1855	7	6	13
31/12/1860	7	6	13
31/12/1865	8	6	14
1/1/1870	7	5	12
1/1/1871	5	2	7

Het belang dat de overheid aan dit 'intellectuele middenveld' hechtte, blijkt ook uit het feit dat wetenschappers en intellectuelen net niet de helft van het aantal commissieleden uitmaakten en dus geen verwaarloosbare minderheid vormden. Het was niettemin significant en wellicht geen toeval dat *net* niet de helft van de commissieleden geen afgevaardigden van de ministeries waren. De *Commission centrale de Statistique* kon maar rechtsgeldige beslissingen nemen bij een absolute meerderheid van stemmen. Wanneer de belangen van de wetenschappers tegenover die van de overheid (statistici) stonden, zorgde de 'kleine maar voldoende meerderheid' van de ministeriële afgevaardigden ervoor dat het overheidsbelang primeerde. Toen het overwicht van de ambtenaren in het begin van de jaren 1850 bedreigd was, doordat de twee groepen even sterk vertegenwoordigd waren, werd dit bij de eerste gelegenheid 'rechtgezet': Smits, die niet voor een ministerie in de statistische commissie zetelde, werd vervangen door ambtenaar Jean-Baptiste Bivort van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

2.2. Ambtenaren

Tussen 1841 en 1870 zaten negenentwintig verschillende leden in de *Commission centrale de Statistique*: twintig ambtenaren en negen intellectuelen⁵. Eenderde van de commissieleden moest om de twee jaar worden vervangen, maar uittrede leden konden worden herbenoemd, wat ook vaak gebeurde.

Het lidmaatschap van de ambtenaren was strikt gebonden aan hun functie binnen de administratie. Ambtenaren die binnen of buiten de ambtenarij een andere baan kregen of die – in het geval van Heuschling – met pensioen gingen, verdwenen uit de statistische commissie⁶. Alleen Visschers bleef nadat hij het ministerie van Openbare Werken had verlaten ten persoonlijke titel in de *Commission centrale de Statistique* zetelen. Dit zorgde voor een vrij groot verloop onder de ambtenaren. Toch zetelden zij gemiddeld twaalf tot dertien jaar in de *Commission centrale de Statistique*. Achter dit gemiddelde cijfer gaan grote verschillen schuil. Bij acht leden eindigde hun mandaat na minder dan zes jaar.

⁵ De lijst met commissieleden is opgenomen in bijlage. Als 'ambtenaar' worden de leden geteld die bij hun aantreden in de commissie een ministerie vertegenwoordigden. Bellefroid hoort hier niet bij; Visschers wel. De eerste kwam in 1844 in de commissie als arts, maar ging kort daarna voor het ministerie van Binnenlandse Zaken werken. De tweede werd in 1841 aangesteld als vertegenwoordiger voor het ministerie van Openbare Werken, maar werkte vanaf 1845 voor de Mynraad. Heuschling, die pas vanaf 1843 tot de effectieve commissieleden behoorde, wordt niettemin voor zijn hele loopbaan als secretaris bij de ambtenaren geteld.

⁶ Acht ambtenaren overleden toen zij nog in functie waren.

Twee ambtenaren bleven tussen de zes en de tien jaar en zes tussen de tien en de vijftien jaar in de statistische commissie. Vier ambtenaren maakten meer dan twee decennia deel uit van de *Commission centrale de Statistique*. Het lidmaatschap van Jean-Hilaire Quoilin van het ministerie van Financiën duurde een kwart eeuw, dat van Heuschling bijna dertig jaar en dat van Jules Putzeys zelfs zevenendertig jaar. Visschers nam pas na eenendertig jaar afscheid, maar op dat moment zetelde hij al meerdere decennia als sociaal wetenschapper in de statistische commissie⁷.

Hoewel nergens wettelijk was vastgelegd dat elk ministerie vertegenwoordigd moest zijn, drukte Liedts in 1841 in zijn rapport aan de koning het verlangen uit dat

[c]haque département y serait représenté par un ou par plusieurs délégués⁸.

De na hem volgende ministers van Binnenlandse Zaken handhaafden dit uitgangspunt. Ook de leden van de *Commission* gaven er de voorkeur aan dat elk ministerie over minstens één afgevaardigde beschikte. Toen de commissie op het einde van de jaren 1840 geen ambtenaar van het ministerie van Openbare Werken meer telde, omdat Visschers voor de Mijnraad was gaan werken, waren het de commissieleden zelf die er bij de minister van Binnenlandse Zaken op aandrongen dat opnieuw een ambtenaar van dit ministerie zich bij de commissie zou voegen⁹.

Het gebeurde niettemin dat een ministerie gedurende meerdere jaren niet in de statistische commissie vertegenwoordigd was. Dit was onder meer het geval met het ministerie van Buitenlandse Zaken tussen het begin van de jaren 1850 en 1864. Niemand leek hier aanstoot aan te nemen, wellicht omdat de inbreng van het ministerie van Buitenlandse Zaken, een departement dat doorgaans weinig activiteit op statistisch vlak aan de dag legde, in de statistische commissie eerder beperkt was.

'Expertise op het vlak van de overheidsstatistiek' was nochtans geen *conditio sine qua non* om als ambtenaar in de *Commission* te komen.

⁷ Visschers onderzocht onder meer het belang van spaar- en pensioenkasen voor het verbeteren van de leef- en werkomstandigheden van de arbeidersklasse. Bijvoorbeeld: VISSCHERS A., *De l'organisation de caisses communes de prévoyance en faveur des classes laborieuses en général*, Brussel, 1848.

⁸ LIEDTS C., "Rapport au Roi" (bij het Koninklijk Besluit van 16 maart 1841). Opgenomen in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1843, I, (officiële akten) p. 2.

⁹ Verslag van de vergadering van de *Commission centrale de Statistique* van 6 juni 1849, in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1851, IV, (processen-verbaal) p. 73. Verslag van de vergadering van de *Commission centrale de Statistique* van 24 augustus 1849, in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1851, IV, (processen-verbaal) p. 83.

Liedts had aangegeven dat de voorkeur moest worden gegeven aan ambtenaren die in hun ministerie betrokken waren bij de overheidsstatistiek¹⁰. In de praktijk zetelden in de statistische commissie evenwel diverse functionarissen van wie weinig of geen activiteiten op het vlak van de ambtelijke statistiek konden worden teruggevonden. Dit was onder meer het geval met Jean Guillaume Bidaut van het ministerie van Openbare Werken. Wellicht was hij vooral druk bezig met de constructie van de barrage van de Gileppe. Ook Bivort liet weinig sporen na in de officiële statistiek. De jurist interesseerde zich vermoedelijk meer voor de Belgische wetgeving, waarover hij diverse bijdragen publiceerde¹¹.

Anderen waren in hun ministerie wel rechtstreeks betrokken bij de overheidsstatistiek. Malou en diens opvolger Putzeys leidden in het ministerie van Justitie de afdeling Wetgeving en Statistiek. Misson was in het ministerie van Binnenlandse Zaken directeur van het *Bureau de la Statistique commerciale et industrielle*. Heuschling leidde bij Binnenlandse Zaken het *Bureau de Statistique générale*. N.-F.-J. Bertaut stond in het ministerie van Financiën aan het hoofd van het *Bureau de Statistique financière* en zijn collega Detournay was verantwoordelijk voor het *Tableau général du commerce avec les pays étrangers*.

Wanneer ambtenaren in hun ministerie (mee) instonden voor de overheidsstatistiek was dat echter geen garantie voor een actieve betrokkenheid bij de werkzaamheden van de *Commission centrale de Statistique*. In november 1846 bracht minister van Binnenlandse Zaken Barthélémy De Theux zijn collega van Financiën er discreet van op de hoogte dat de twee vertegenwoordigers van diens ministerie – Bertaut en Detournay – niet veel bijdroegen tot de werking van de statistische commissie. Vermits voorzitter Quetelet de voorkeur gaf aan actieve leden, vroeg De Theux of het ministerie van Financiën geen andere afgevaardigden kon sturen¹².

Hoewel er voor diverse ambtenaren vraagtekens kunnen worden geplaatst bij hun statistische expertise en bij hun belangstelling voor de *Commission centrale de Statistique*, mag hieruit niet geconcludeerd worden dat de ministeries weinig belang hechtten aan de statistische commissie.

¹⁰ LIEDTS, "Rapport au Roi", p. 2.

¹¹ Bijvoorbeeld: BIVORT J.-B., *Commentaire de la loi sur l'instruction primaire*, Brussel, 1845; BIVORT J.-B., *Commentaire sur la constitution belge*, Brussel, 1847; BIVORT J.-B., *Commentaire des lois électorales de la Belgique*, Brussel, 1848; BIVORT J.-B., *Commentaire sur la loi communale de la Belgique du 30 mars 1836 et les lois qui l'ont modifiée*, Brussel, 1849.

¹² Vertrouwelijke en officieuze brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de minister van Financiën van 24 november 1846. Académie Royale de Belgique, Correspondentie Quetelet, 3619.

Alle departementen vaardigden hoge ambtenaren – afdelingshoofden, directeurs en secretarissen-generaal – af. Dat wijst erop dat zij een zeker gewicht aan de statistische commissie wilden geven door er een overlegorgaan op topniveau van te maken. Dat de statistische commissie inderdaad een vergadering van ‘*hommes d’élite*’ was, zoals Quetelet het uitdrukte¹³, blijkt onder meer uit het feit dat diverse commissieleden de ambtenarij (tijdelijk) inruilden voor een ministerpost. Joseph Partoes, in de *Commission centrale de Statistique* eerst afgevaardigde voor het ministerie van Buitenlandse Zaken en nadien voor dat van Openbare Werken, bracht het in de late jaren 1850 tot minister van Openbare Werken. Gustave Henri Guillaume, vertegenwoordiger van het ministerie van Oorlog, was in het begin van de jaren 1870 minister van Oorlog.

2.3. Intellectuelen

In vergelijking met de afgevaardigden van de ministeries wisselden de intellectuelen en de wetenschappers elkaar minder snel af. Tussen 1841 en 1870 zetelden negen verschillende intellectuelen in de *Commission centrale de Statistique*. Hun mandaat was niet gebonden aan hun onmiddellijke beroepsactiviteit, maar aan hun persoonlijke (statistische) werk waarmee ze vaak hun hele leven bezig waren. De intellectuelen zaten daardoor gemiddeld tien jaar langer in de *Commission* dan de ambtenaren. De uitzonderingen waren Louis Hymans, die de statistische commissie al na vier jaar verliet, en Smits en Jules Tarlier, die minder dan tien jaar deel uitmaakten van de commissie. Voor het overige waren de intellectuelen ‘blijvers’. Sauveur en Perrot waren meer dan twintig jaar lid, Ducpétiaux meer dan een kwart eeuw, Quetelet en Charles Faider zelfs meer dan dertig jaar. Lambert Bellefroid, die na korte tijd als arts in de *Commission centrale de Statistique* te hebben gezeteld vanaf de tweede helft van de jaren 1840 het ministerie van Binnenlandse Zaken en later dat van Landbouw, Industrie en Openbare Werken vertegenwoordigde, maakte zelfs vijfenveertig jaar deel uit van de statistische commissie!

In de meeste gevallen bleven de intellectuelen lid van de statistische commissie tot aan hun dood. Alleen Perrot en Hymans – toevallig of niet de twee journalisten uit de commissie – namen zelf ontslag.

¹³ QUETELET A., *Congrès international de statistique. Sessions de Bruxelles (1853), Paris (1855), Vienne (1857), Londres (1860), Berlin (1863), Florence (1867), La Haye (1869) et St-Petersbourg (1872)*, Brussel, 1873, p. 3.

Kan aan de statistische interesse en expertise van sommige ambtenaren worden getwijfeld, dan is dit niet het geval bij de wetenschappers en de intellectuelen. Vooral Quetelet, Ducpétiaux, Sauveur, Tarlier, Smits, Perrot en Hymans hadden voordat zij lid werden van de *Commission centrale de Statistique* getoond wat zij waard waren (en vaak niet alleen op statistisch gebied).

Quetelet, wiskundige van opleiding, was omstreeks 1840 één van de meest vooraanstaande intellectuelen van België. Als "homme de science versé dans l'économie sociale et habitué à résumer les travaux de statistique"¹⁴ voldeed hij uitstekend aan de verwachtingen die Liedts ten aanzien van de voorzitter van de *Commission centrale de Statistique* koesterde. Quetelet deed astronomische, magnetische, klimatologische, antropometrische en tal van andere waarnemingen en metingen. Van in de late jaren 1820 was hij directeur van het Brusselse Observatorium. Quetelet was tevens de grondlegger van de sociale fysica, een sociale wetenschap waarin hij de waarschijnlijkheidsberekening integreerde en in cijferreeksen op zoek ging naar de 'wetten' die de maatschappij bepaalden¹⁵. Quetelet merkte op dat er een regelmaat – door hem wet of wetmatigheid genoemd – zat in de meest uiteenlopende fysieke, intellectuele en morele menselijke eigenschappen. Hij ontdekte onder meer een zekere regelmaat in het aantal zelfmoorden per jaar en in het aantal onbestelde brieven bij de post. Bij zijn zoektocht naar de 'wetten' van de samenleving maakte Quetelet gebruik van de grote hoeveelheid gegevens die de officiële statistiek bijeenbracht. Zijn interesse in het officiële cijfermateriaal lag tevens aan de basis van zijn belangstelling voor de organisatie, de optimalisering en de publicatie van ambtelijke statistieken. Nog voor de oprichting van de *Commission centrale de Statistique* gaf hij, al dan niet samen met Smits, een aantal publicaties uit waarin officiële statistieken werden gebundeld¹⁶.

¹⁴ LIEDTS, "Rapport au Roi", p. 2.

¹⁵ Over de sociale fysica schreef Quetelet zijn opus magnum *Sur l'homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale* (Parijs, 1835).

¹⁶ QUETELET A., *Recherches sur la population, les naissances, les décès, les prisons, les dépôts de mendicité, etc. dans le Royaume des Pays-Bas* (notes par M. le Baron de Keerbergh), Brussel, 1827 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles 4); QUETELET A., *Recherches statistiques sur le royaume des Pays-Bas*, Brussel, 1829 (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles 5); QUETELET A. & SMITS E., *Recherches sur la reproduction et la mortalité de l'homme aux différents âges et sur la population de la Belgique (d'après le recensement de 1829)* [1er recueil officiel], Brussel, 1832; QUETELET A. & SMITS E., *Statistique des tribunaux de la Belgique, pendant les années 1826, 27, 28, 29 et 30. 2e recueil officiel*, Brussel, 1833.

Smits verdiende rond 1810 zijn sporen in de overheidsstatistiek, toen hij een statistische beschrijving van het departement Zuiderzee samenstelde. Tussen 1826 en 1830 leidde Smits de werkzaamheden van de *Commissie voor de Statistiek* en tussen 1831 en 1841 stond hij aan het hoofd van het *Bureau de Statistique générale*.

Ducpétiaux begon zijn loopbaan als advocaat. Hij maakte vooral naam als inspecteur-generaal van de gevangenissen en weldadigheidsinstellingen, een functie die hij kort na de Belgische onafhankelijkheid aanvaardde en de rest van zijn leven uitoefende. Zijn beroepsbezigheden stelden Ducpétiaux in staat gegevens te verzamelen voor zijn publicaties over uiteenlopende onderwerpen, zoals armoede, gevangensystemen, hospitalen en openbare hygiëne¹⁷. Hij was tevens een gretig 'afnemer' van statistische informatie afkomstig van andere takken van de administratie. Tussen 1835 en 1837 gaf hij met de *Almanach belge* zelf een samenvatting van de belangrijkste statistieken uit.

Sauveur was van opleiding arts en begon zijn loopbaan als chirurg en verloskundige in Luik. Bij zijn huwelijk verhuisde hij naar Brussel, werd er in 1831 secretaris van de Hoge Raad voor Gezondheid en in 1839 inspecteur van de instellingen voor doofstommen en blinden. In beide functies bouwde hij op het vlak van de medische statistiek, een onderwerp waarover hij meermaals publiceerde, expertise op¹⁸. Ook Bellefroid werd vermoedelijk vanwege zijn kennis van de medische statistiek gevraagd om in de *Commission* te zetelen.

Tarlier was aardrijkskundige en cartograaf en doceerde onder meer fysische en etnografische aardrijkskunde aan de Université libre de Bruxelles. Vanaf 1844 verzorgde hij het onderdeel '*statistique du royaume*' in de *Almanach royal officiel de la Belgique* van zijn vader. Daarnaast zetelde Tarlier in de provinciale statistische commissie van Brabant.

Perrot publiceerde over de Belgische industrie en handel en interesseerde zich voor de politieke economie en de sociale wetenschap¹⁹. Als journalist voor diverse kranten en vanaf 1843 als eigenaar van *L'Indépendance*

¹⁷ Onder meer: DUCPÉTIAUX E., *Statistique des tribunaux et des prisons de la Belgique. Comparaison entre la criminalité et la moralité des provinces flamandes et des provinces wallonnes*, Brussel, 1834; DUCPÉTIAUX E., *Statistique de la peine de mort en Belgique, en France, en Angleterre et en Prusse*, Brussel, 1835; DUCPÉTIAUX E., *Le paupérisme en Belgique. Causes et remèdes*, Brussel, 1844.

¹⁸ Onder meer: SAUVEUR D., *Note sur la statistique des sourds-muets de la Belgique en 1835*, Brussel, 1835; SAUVEUR D., *Note statistique sur le personnel médical de la Belgique en 1833 et 1842*, Brussel, 1844.

¹⁹ Onder meer: PERROT E., *Mémoire sur l'industrie cotonnière*, Brussel, 1834; PERROT E., *De l'industrie et du commerce en Belgique et particulièrement de l'industrie cotonnière*, Brussel, 1835.

belge vertegenwoordigde hij, net als Hymans na hem, een belangrijke (potentiële) gebruikersgroep en een kanaal om statistische informatie van de statistiekproducent tot bij een ruimer publiek te brengen.

Faider, ten slotte, lijkt zich vooral na zijn toetreden tot de statistische commissie op de statistiek van gerecht en criminaliteit te hebben toegelegd²⁰. Als magistraat was hij voordien niettemin een belangrijke schakel in de productie van gerechtelijke statistieken.

3. WAT DE LEDEN VAN DE *COMMISSION CENTRALE DE STATISTIQUE* SCHEIDT EN WAT HEN BINDT

3.1. Tegengestelde belangen

In de *Commission centrale de Statistique* kunnen diverse groepen worden onderscheiden. De meest voor de hand liggende indeling is die in ambtenaren en intellectuelen. Een andere is die in overheidsstatistici, sociale wetenschappers, sociale hervormers, journalisten en zelfs geografen/cartografen (met behalve Tarlier iets vroeger ook de afgevaardigde van het ministerie van Oorlog Guillaume Adolphe Nerenburger). Elke groep had de kans om in de statistische commissie ambities en verwachtingen op het vlak van de informatieverzameling te articuleren en te realiseren. De journalisten en de cartografen manifesteerden zich niet of nauwelijks als groep. Hun belangen en interessegebieden blijken dan ook minder uit de activiteiten van de statistische commissie. Bij de overheidsstatistici, de sociale wetenschappers en de hervormers lag dit anders.

Bij de ambtenaren profileerde vooral Heuschling zich als het 'archetype' van de overheidsstatisticus, voor wie de officiële statistiek ten dienste moest staan van de staat en het landsbestuur. Hij volgde hierin de lijn van de Duitse *Staatenkunde*-statistiek, waarin het land en de samenleving exhaustief werden beschreven, zodat het beleid over informatie beschikte om een 'goed' bestuur te vestigen. Veel van zijn werk stond in het teken van de algemene statistiek, een beschrijving van alle vanuit bestuurskundig oogpunt relevante aspecten van het land²¹.

²⁰ Onder meer: FAIDER C., "Rapport sur les causes de la criminalité en Belgique", in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1851, IV, (processen-verbaal) pp. 120-156; FAIDER C., *Résumé de la statistique belge (1er juillet 1868)*, Brussel, 1868.

²¹ Onder meer: HEUSCHLING X. & VANDERMAELEN P., *Essai sur la statistique générale de la Belgique*, Brussel, 1838; HEUSCHLING X., *Essai sur la statistique générale de la Belgique, composé sur des documents publics et particuliers. Supplément à la deuxième édition*, Brussel, 1844.

Dit betekende niet dat Heuschling andere stromingen in de statistiek – in het bijzonder de waarschijnlijkheidsberekening, de sociale statistiek en zelfs de sociale fysica – niet kende. Integendeel, hij erkende de mogelijkheid om uit cijferreeksen wetmatigheden af te leiden, al twijfelde hij aan de juistheid van deze ‘wetten’. Heuschling vond bovendien dat de overheidsstatistiek zich hiermee niet moest bezighouden.

Wat zijn statistische uitgangspunten betrof, stond Heuschling lijnrecht tegenover Quetelet, die haast niets anders deed dan zoeken naar de wetten die aan de samenleving ten grondslag lagen. Niettemin vond ook Quetelet dat de overheidsstatistiek exhaustieve informatie moest verzamelen, waarmee kanstheoretici en sociale fysici buiten de ambtelijke statistiek – en niet het minst hijzelf – verder konden werken.

Quetelet was niet de enige die het door de overheidsstatistiek verzamelde materiaal gebruikte in zijn eigen onderzoek. Onder meer ook Ducpétiaux en Visschers deden dat. De sociale wetenschappers probeerden hun eigen interesses in het werk van de statistische commissie ingang te doen vinden. Zo eigende de *Commission centrale de Statistique* zich een actieterrein toe dat strikt wettelijk gezien niet het hare was: dat van de statistiekproductie en -interpretatie. Ze kende zichzelf in het bijzonder het recht toe om (sociaal-)wetenschappelijk onderzoek te verrichten en hield zich – soms op vraag van de overheid, maar vaak op eigen initiatief – bezig met onderwerpen zoals criminaliteit en armoede.

Over het gevolg dat aan dit onderzoek moest worden gegeven, bestond onenigheid. Overheidsstatisticus Heuschling stelde het ten dienste van het landsbestuur; sociaal fysisch Quetelet ging ermee op zoek naar de wetten van de samenleving en Ducpétiaux en Visschers gebruikten het als argument om sociale veranderingen te eisen.

Ducpétiaux en Visschers kunnen in de *Commission centrale de Statistique* symbool staan voor de sociale hervormers, voor wie het niet genoeg was dat de statistiek maatschappelijke fenomenen of patronen vaststelde. Vanuit een geloof in de verklarende en probleemoplossende kracht van cijfers gebruikten zij statistieken als een vertrekpunt voor maatschappelijke kritiek. Omdat de statistieken de sociale kwalen blootlegden, konden ze volgens Ducpétiaux en Visschers gebruikt worden als wapen in de strijd voor maatschappelijke hervormingen.

Deze opvatting botste met die van Quetelet, voor wie wetenschappelijke conclusies geen maatschappelijke relevantie hadden. Het ging hierbij niet zozeer om een uiting van een wetenschappelijke ‘objectiviteit’ of ‘neutraliteit’, maar om een liberale maatschappijvisie²².

²² Over Quetelets politiek en maatschappelijk liberalisme: BARTIER J., “Quetelet politique”, in BARTIER J., *Libéralisme et socialisme au XIXe siècle. Études rassemblées et publiées par Guy Cambier*, Brussel, 1981, pp. 459-483.

Quetelets analyse van de samenleving en vooral van de 'sociale kwestie' verschilde fundamenteel van die van sociale hervormers zoals Ducpétiaux en Visschers. Quetelet legde de nadruk op de individuele verantwoordelijkheid, terwijl Ducpétiaux en Visschers vooral de invloed van de samenleving op het menselijke gedrag – en dus de medeverantwoordelijkheid van de samenleving voor individueel gedrag – onderstreepten. Volgens Ducpétiaux en Visschers kon de overheid door sociale hervormingen individuele gedragingen, zoals criminaliteit, bijsturen. Ze zetten zich daarom actief in voor de verbetering van de leef-, woon- en werkomstandigheden van de arbeidersklasse. Volgens Quetelet had dit geen zin. Hij keurde een reformistisch beleid af en verdedigde een liberale *laissez faire*-politiek.

3.2. Gemeenschappelijke achtergronden

Hoewel er meerdere scheidingslijnen doorheen de *Commission centrale de Statistique* liepen, waren er ook zaken die de commissieleden met elkaar verbonden. Zo waren er onder de afgevaardigden van de ministeries – zij het uitzonderlijk – mensen die ook vanuit meer (sociaal-) wetenschappelijk oogpunt geïnteresseerd waren in statistiek. Bellefroid, bijvoorbeeld, werd als arts lid van de *Commission*, maar ging kort daarna werken bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit betekende dat hij de statistiek van haar maatschappelijk-wetenschappelijke én van haar officiële beleidsmatige kant kende. Omgekeerd waren Sauveur, Ducpétiaux en – ook nog na zijn vertrek uit het ministerie van Openbare Werken – Visschers beroepsmatig sterk betrokken bij de productie van statistieken. Respectievelijk tewerkgesteld bij het gehandicapten- en gezondheids-, het gevangenis- en het mijnwezen begrepen zij maar al te goed welk belang officiële statistieken voor het beleid hadden.

De leden van de *Commission centrale de Statistique* behoorden bovendien overwegend tot dezelfde maatschappelijke kringen: katholiek of liberaal, maar hooggeschoold en als journalist, krantenuitgever, topambtenaar of universiteitsprofessor niet zonder enig sociaal aanzien. De commissie was een trefpunt voor vooraanstaande intellectuelen en hoge ambtenaren, van wie sommigen elkaar ook bij andere gelegenheden ontmoetten. Ducpétiaux, Faider, Guillaume, Quetelet en Sauveur waren lid van de *Académie royale de Belgique*, één van de meest prestigieuze geleerde genootschappen van het land. Sauveur en Bellefroid maakten deel uit van de *Académie royale de Médecine*.

Een bijkomende bindende factor in de *Commission* was van statistiek-theoretische en methodologische aard. Alleen van Quetelet is met

zekerheid geweten dat hij vertrouwd was met de kanstheorie, maar in de overheidsstatistiek wees hij elke vorm van waarschijnlijkheidsberekening af. Wanneer het ging over de 'vorm' van de officiële statistiek bestond er dan ook eensgezindheid. De leden van de *Commission* waren voorstander van een op exhaustieve tellingen of beschrijvingen gebaseerde overheidsstatistiek. Dit had veel, zonet alles, te maken met hun statistische vooropleiding. De commissieleden hadden veelal een juridische (onder andere Ducpétiaux, Visschers, Faider, Putzeys, Malou en Veydt) of een filologische studie (onder andere Quoilin, Tarlier en Hymans) gevolgd. Tijdens hun opleiding maakten zij in het beste geval kennis met een verhalende exhaustieve *Staatkunde*-statistiek, niet met de waarschijnlijkheidsberekening.

4. EEN GEMENGD AMBTELIJK-WETENSCHAPPELIJKE COMMISSIE: BOTSING OF BALANS?

Van in 1841 waren drie groepen, met elk eigen verwachtingen ten aanzien van de overheidsstatistiek, zichtbaar in de *Commission centrale de Statistique* aanwezig: overheidsstatistici, sociale wetenschappers en sociale hervormers. In de jaren 1840 en 1850 kwamen de verschillen tussen deze drie groepen niet of nauwelijks aan de oppervlakte. De overheidsstatistici verzetten zich niet tegen het sociaal-wetenschappelijke onderzoek dat in de *Commission* werd verricht, niet het minst omdat vooral onderwerpen aan de orde waren die voor het landsbestuur van belang waren (criminaliteit, armoede). De sociale wetenschappers en de sociale hervormers gingen het debat over de mogelijke maatschappelijke implicaties van dit sociaal-wetenschappelijke onderzoek niet aan, al was er in 1854 wel een incident over de scherpe conclusies in Ducpétiaux' verhandeling over de arbeidersbudgetten²³. De meningsverschillen tussen Heuschling en Quetelet over de 'aard' van de statistiek, ten slotte, werden buiten de statistische commissie gehouden, omdat beiden het erover eens waren dat de overheidsstatistiek vooral exhaustief moest zijn en zich niet met waarschijnlijkheidsberekening moest inlaten. Dat in de *Mouvements de la population*, die tot in het begin van de jaren 1850 gepubliceerd werden, niettemin plaats was voor het zoeken naar wetmatigheden – onder meer de relatie tussen huwelijksgedrag en seizoen – droeg vermoedelijk bij tot een vlotte

²³ Ducpétiaux' verhandeling werd pas gepubliceerd nadat hij zijn besluiten had afgezwakt. DUCPÉTIAUX E., "Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique", in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1855, VI, (verhandelingen) pp. 261-440.

samenwerking tussen de secretaris en de voorzitter van de commissie. Quetelet en Heuschling gingen in de jaren 1840 dan ook vooral buiten de *Commission* de discussie aan²⁴.

Tijdens de eerste twee decennia van haar bestaan gaven de leden van de commissie voorrang aan het verzamelen van cijfermateriaal op theoretische discussies. Een aantal meningsverschillen die het bestaan en de werking van de *Commission* niet in het gedrang brachten niet te na gesproken, haalde de gemeenschappelijke behoefte aan statistieken de bovenhand op sluimerende tegenstellingen²⁵. De 'eensgezindheid' werd versterkt door de gemeenschappelijke maatschappelijke en statistiektheoretische achtergronden van de commissieleden. Het feit dat het parlement, dat de budgetten van de *Commission* moest goedkeuren, vrijwel kritiekloos zo goed als alle statistische werkzaamheden van de commissie accepteerde, droeg hier eveneens toe bij.

Vanaf ongeveer 1850 begon dit te veranderen. De kritiek van het parlement op de overheidsstatistiek nam toe en de *Commission* kwam financieel onder druk te staan. Critici in het parlement stelden niet zozeer het bestaan van de officiële statistiek in vraag. Wel viseerden ze de grote hoeveelheid statistieken die door de diverse ministeries werd geproduceerd (en waar de commissie geen vat op had), de onbetrouwbaarheid van het statistische materiaal en de onbruikbaarheid ervan voor het landsbestuur. Impliciet bekritiseerde het parlement hiermee minstens gedeeltelijk het sociaal-wetenschappelijke werk van de *Commission* en probeerde het haar meer in de richting van de strikt beschrijvende *Staatenkunde*-statistiek te sturen.

Het was geen toeval dat in deze moeilijkere werkomstandigheden de interne tegenstellingen tussen de commissieleden meer aan de oppervlakte kwamen. Vooral in de jaren 1860 was het steeds moeilijker conflicten terzijde te schuiven en voorrang te verlenen aan de statistiekproductie.

²⁴ BRIAN E., "Statistique administrative et internationalisme statistique pendant la seconde moitié du XIXe siècle", in *Histoire & Mesure*, IV, 1989, 3-4, pp. 205-206. Het was wellicht geen toeval dat een traktaat van Heuschling in de jaren 1840 steeds 'beantwoord' werd door een publicatie van Quetelet. HEUSCHLING X., *Bibliographie historique de la statistique en Allemagne, avec une introduction générale. Manuel préparatoire à l'étude de la statistique*, Brussel, 1845; QUETELET A., *Lettres à S.A.R. le Duc régnant de Saxe-Cobourg et Gotha, sur la théorie des probabilités, appliquée aux sciences morales et politiques*, Brussel, 1846; HEUSCHLING X., *Manuel de statistique ethnographique universelle*, Brussel, 1847; QUETELET A., *Sur la statistique morale et les principes qui doivent en former la base*, Brussel, 1848.

²⁵ Al van in de jaren 1840 werden in de commissie diverse kleinere ruzies uitgevochten. Zo dreigde Heuschling er na een niet nader uitgelegde ruzie in 1844 mee ontslag te nemen. Brief van Heuschling aan Quetelet van 18 september 1844. Académie royale de Belgique, Correspondentie Quetelet, 1297. In 1843 beklagde Visschers zich over de slechte leiding van de *Commission centrale de Statistique*. Brief van Visschers aan Quetelet van 16 februari 1843. Académie Royale de Belgique, Correspondentie Quetelet, 2568.

Op het einde van de jaren 1850, bijvoorbeeld, kreeg Quetelet het aan de stok met Visschers. De voorzitter van de commissie verzette zich openlijk tegen Visschers' werk over pensioen-, wezen- en weduwenkassen. Eind 1858 dreigde Quetelet ermee zijn verhandeling "De la statistique considérée sous le rapport du physique, du moral et de l'intelligence de l'homme" terug te trekken uit het *Bulletin de la Commission centrale de Statistique* als Visschers' verhandeling over de weduwen- en wezenkassen eerst verscheen²⁶. Heuschling slaagde er aanvankelijk in Quetelet te kalmeren, maar in 1860 beklaagde Quetelet er zich over dat Visschers' tekst was gedrukt zonder dat hij als voorzitter daarvoor zijn toestemming had gegeven²⁷. In 1863 stemde Quetelet als enige tegen het voorstel van Visschers om het onderzoek over de pensioenkassen verder te zetten en een jaar later verzette hij zich tegen de publicatie van een nieuwe verhandeling over dit onderwerp²⁸. Uitte Quetelet zo zijn ongenoegen over Visschers' pleidooi voor overheidssteun aan behoeftige bevolkingsgroepen?

In de loop van de jaren 1860 stapelden de ruzies zich op en in 1870 barstte ook de bom tussen Heuschling en Quetelet. De problemen begonnen in 1867 toen Heuschling aan Quetelet liet weten dat hij graag lid wilde worden van de *Académie royale de Belgique*. Hij veronderstelde dat Quetelet, die vast secretaris van de Academie was, dit voor hem kon regelen²⁹. Quetelet ondernam evenwel geen pogingen om Heuschling in de Academie binnen te loodsen. Wilde hij zo Heuschlings plannen om de *Staatenskunde*-statistiek te promoten en de overheidsstatistiek en de wetenschappelijke statistiek in de Academie dichter bij elkaar te brengen dwarsbomen? De relatie tussen de voorzitter en de secretaris van de *Commission centrale de Statistique* verslechterde daarop zienderogen en uiteindelijk nam Heuschling eind 1870 ontslag.

²⁶ Brief van Heuschling aan Quetelet van 8 november 1858. Académie Royale de Belgique, Correspondentie Quetelet, 1302. QUETELET A., "De la statistique considérée sous le rapport du physique, du moral et de l'intelligence de l'homme", in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1860, VIII, (verhandelingen) pp. 433-467. VISSCHERS A., "De la situation et de l'avenir des Caisses des veuves et orphelins institués par la loi du 21 juillet 1844", in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1860, VII, (verhandelingen) pp. 1-467, pp. 479-495.

²⁷ Deze kwestie komt aan bod in de drukke briefwisseling tussen Heuschling en Quetelet en tussen Heuschling en Visschers uit april en mei 1860. Académie Royale de Belgique, Correspondentie Quetelet, 1303.

²⁸ Verslag van de vergadering van de *Commission centrale de Statistique* van 6 mei 1863, in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1866, X, (processen-verbaal) p. 13. Verslag van de vergadering van de *Commission centrale de Statistique* van 2 november 1864, in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1866, X, (processen-verbaal) p. 58.

²⁹ Brief van Heuschling aan Quetelet van 11 februari 1867; brief van Heuschling aan Quetelet van 6 maart 1867. Académie Royale de Belgique, Correspondentie Quetelet, 1305.

Bovenop de verliezen (door ontslag of overlijden) die de commissie in dat jaar reeds geleden had, zorgde het vertrek van Heuschling voor een diepe crisis in de Belgische officiële statistiek. In 1871 kwam de *Commission* niet meer bijeen en pas in de lente van 1872 werd haar nieuw leven ingeblazen.

5. BESLUIT

In 1841 werd in België een op dat moment unieke statistische instelling in het leven geroepen: de *Commission centrale de Statistique*, waarvan zowel ambtenaren als sociale wetenschappers, filantropen, journalisten en cartografen deel uitmaakten. Vooral in het buitenland werd met veel belangstelling naar deze gemengde ambtelijk-wetenschappelijke commissie gekeken. Nog in 1874 omschreef Louis Wolowski België voor de Parijse *Société de Statistique* als

ce petit État qui a constamment fonctionné comme laboratoire d'idées nouvelles [et qui] a initié à la vraie statistique des États bien plus importants, comme la Prusse, l'Autriche, l'Italie³⁰.

De aanwezigheid van diverse groepen in de *Commission centrale de Statistique* droeg er van in 1841 toe bij dat de instelling zich niet beperkte tot strikt ambtelijk statistisch werk, maar ook sociaal-wetenschappelijk onderzoek verrichtte. Naarmate in de jaren 1850 en zeker in de jaren 1860 de kritiek van buitenaf op de werkzaamheden van de commissie toenam, haalden intern de tegenstellingen de bovenhand op het verzamelen van cijfermateriaal. Dat de commissie behalve een ontmoetingsplaats voor verschillende visies op statistiek ook een vat vol tegenstellingen was, leidde eind 1870 tot een ontploffing in het laboratorium.

³⁰ Geciteerd in: ROBERT-JONES P., "Introduction", in *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet. Actes du colloque organisé à l'occasion du bicentenaire de sa naissance. Palais des Académies, 24-25 octobre 1996*, Brussel, 1997, p. 7.

BIJLAGE: DE LEDEN VAN DE *COMMISSION CENTRALE DE STATISTIQUE*, 1841-1870

	Naam	Afgevaardigde voor*	Lid van	... tot
1	Bareel C.-J.-F.	Openbare Werken	1/1/1849	15/5/1850 (overleden)
2	Bellefroid L.	<i>Arts</i>	20/11/1844	8/1/1890 (overleden)
3	Bertaut N.-J.-F.	Financiën	24/11/1841	31/12/1846 (einde mandaat)
4	Bidaut E.	Openbare Werken	27/1/1859	19/5/1868 (overleden)
5	Bivort J.-B.	Binnenlandse Zaken	11/2/1852	22/12/1864 (ontslagnemend)
6	Detournay C.	Financiën	16/3/1841	4/1/1853 (overleden)
7	Ducpétiaux E.	<i>Sociaal statisticus, hygiënist</i>	16/3/1841	21/7/1868 (overleden)
8	Faider C.	<i>Magistraat</i>	20/11/1844 erelid**	22/10/1879 (ontslagnemend),
9	Guillaume G.	Oorlog	12/1/1864	7/11/1877 (overleden)
10	Heuschling X.	Buitenlandse Zaken	16/3/1841, lid 10/1/1843	30/12/1870 (ontslagnemend)
11	Hymans L.	<i>Journalist, politicus</i>	15/2/1866	4/8/1870 (ontslagnemend)
12	Lentz P.	Justitie	26/11/1862	7/3/1877 (overleden)
13	Malou J.	Justitie	16/3/1841	31/12/1844 (einde mandaat)
14	Misson V.	Binnenlandse Zaken	16/3/1841	22/1/1845 (ontslagnemend)
15	Moxhet A.	Buitenlandse Zaken	22/12/1864	24/5/1870 (ontslagnemend)
16	Nerenburger G.	Oorlog	27/12/1856	12/1/1864 (ontslagnemend)
17	Partoes J.	Buitenlandse Zaken	10/1/1843	13/10/1858 (overleden)
18	Perrot E.	<i>Journalist, homme de lettres</i>	16/3/1841	15/2/1866 (ontslagnemend)
19	Putzeys J.	Justitie	20/11/1844	2/1/1882 (overleden)
20	Quetelet A.	<i>Sociale wetenschapper statisticus</i>	16/3/1841	17/2/1874 (overleden)
21	Quoilin J.-H.	Financiën	9/1/1847	21/6/1872 (overleden)
22	Sauveur D.	<i>Arts</i>	16/3/1841	1/11/1862 (overleden)
23	Schlim J.-P.	Oorlog	16/3/1841	10/1/1843 (ontslagnemend)
24	Smits E.	<i>Overheidsstatisticus 'Hollandse' Tijd</i>	16/3/1841	22/1/1852 (overleden)
25	Stevens E.	Binnenlandse Zaken	10/1/1843	31/12/1848 (einde mandaat)
26	Tarlier J.	<i>Professor aardrijkskunde ULB</i>	26/11/1862	21/2/1870 (overleden)
27	Trumper N.-J.	Oorlog	10/1/1843	27/12/1856 (ontslagnemend)
28	Veydt L.	Buitenlandse Zaken	16/3/1841	10/1/1843 (ontslagnemend)
29	Visschers A.	Openbare Werken	16/3/1841 erelid	11/5/1872 (ontslagnemend),

LEGENDE: * = bij aantreden in CCS; ** = Faider had een eerste maal ontslag genomen op 2 februari 1870, maar keerde na de dood van Quetelet in 1874 terug als voorzitter van de CCS; *cursief* = de leden die (bij hun eerste benoeming tot commissielid) geen afgevaardigde van de ministeries waren.

BRON: Ledenlijsten in *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, 1843-1883, I-XV; "Liste des membres de la Commission centrale de Statistique depuis l'origine". Académie royale de Belgique, Correspondentie Quetelet, 118.